

Семинардың тақырыбы: Телехабарлар жүйесіндегі тіл мәдениеті.
Телеэкран тілін талдау

Семинардың мақсаты: Телехабарлар жүйесіндегі тіл мәдениеті, телеэкран тілін талдау, пікірсайыс.

Ғалым М.Балақаев: «Тіл мәдениеті дегеніміз – сөйлеудегі, жазудағы сыпайылық, ізеттілік қана емес, сонымен қатар ойлылық, сөзді дәл айту шеберлігі, сөйлеу өнеріне шыныққандық, сауаттылық» – деді. Академик М. Серғалиев тележурналисттердің ауызша сөйлеудегі дауыс мәнеріне ерекше назар аударған. Журналистер ақпарат беруде тыңдарман қауымның интенциясын яки тыңдауға, қабылдауға деген құштарлығын арттыруы тиіс. Себебі, адам танымында акустика мен артикуляциялық қабылдау феномендері тікелей тілге сайып келеді. Ғалым: «Орфография мен орфоэпияның заңдылықтарын сақтау сауатты жазу және дұрыс сөйлеу мәдениеттілігінің көрінісі болып табылады» – дейді. Көпшілік алдында ақпарат беруде нақты қалыптасқан жүйенің, нормативті норманың болуы негізгі принцип ретінде қарау. Тұрмыс-тіршіліктегі, ауызекі сөйлеудегі, қарым-қатынастағы жалпы айтқанда коммуникациядағы сөйлеу не дыбысталу ерекшеліктерін қалыпты межеден ауытқып кетпеуі, сауатты әрі әдеби сөйлей білуі шарт деп санады. Ғалым дұрыс сөйлеуге бағыт-бағдар беретін бүгінгі қоғамда қажеттілік туғызатын құралдың бірі орфоэпиялық сөздік құрастыру мәселесі жөнінде сөз етті. Осы ретте Серғалиев: «Радио мен теледикторларға, коментаторларға, жалпы эфир арқылы ақпарат берушілерге арналған орфоэпиялық сөздік жасаудың кезі келді. Ондай сөздікті бір немесе екі автордың құрастыруы, тіптен жеткіліксіз, өйткені мұндай сөздік қазақ сөздерін түгел қамтымаса да, басым көпшілігін жинауға тиіс; оның үстіне жаңадан пайда болып жатқан сөздердің енгізілуі жөн; мыңдаған жер-су атаулары, ел, мемлекет аттары сөздіктен сырт қалмағаны жөн». Ғалым қазақ тілінің әдеби тіл нормасының дұрыс қолданылуын, жарасымын, тазалығын, көркемділігін, мәнерлілігін, мәдениетін басты көрсеткіш ретінде бағалаған. Ендігі кезекте біздер бұқаралық ақпарат құралдарының ішіндегі маңызды сөз бедерлеудің құралы мол ұшырасатын баспасөз тілінің мәдениетіне кезек береміз. Ұлттық баспасөз тілінің даму мерзімі бірден туып, сараланып, екшеленіп белгілі бір қалыпта қалыптасып кеткені аян. Баспасөз тілінің дамуы, қоғамда орын алуы халықтағы мемлекеттік тілдегі газет-журналдардың шыға бастауымен тікелей байланыс тапты. Уақыт өте келе халық та, ондағы әдеби тілде нормативтік құндылықтарға ие бола бастады.

Қазіргі теледидар тілінде орыс тілді мәтіндерді калька тәсілімен тікелей аудару, сөз екпіні мен логикалық екпіннің дұрыс қойылмауы, орфоэпиялық заңдылықтарды сақтамау, мәнерлеп оқу заңдылықтарын сақтамау, бейәдеби сөздерді қолдану, әдеби нормаларды бұзу, көркемдегіш құралдарды орынсыз қолдану, сөз мағынасын түсінбей пайдалану салдарынан жіберілген қателер жиі кездеседі. Теледидар тілі адресатқа көру және есту арқылы жететіндіктен аса сауатты, таза, дәл болуға тиісті. Тележүргізуші әдеби тілді қолданумен ғана шектелмей, орфоэпиялық сауаттылығын да танытқаны жөн. Теледидар тілінде жүргізушінің тіл мәдениетіне, тіл тазалығына, сөйлеу дәлдігіне баса назар аударылады. Нақтырақ айтқанда, телехабарлар тілінің қалыптасуына бірқатар экстралингвистикалық факторлар әсер ететіндіктен, диктор өз сөзінде ғалым М.Серғалиев көрсеткен «сөз анықтығы», «сөз дұрыстығы», «сөз тазалығы», «сөз дәлдігі», «сөз байлығы», «ой мен сөздің жарасымы» сияқты сөз сөйлеудің негізгі коммуникативтік сапаларының белгілері басшылыққа алынуы керек. Бұл жөнінде академик М.Серғалиев: «Орфография мен орфоэпияның заңдылықтарын сақтау сауатты жазу және дұрыс сөйлеу мәдениеттілігінің көрінісі болып табылады» – дей келіп, көпшілік алдында сөз нормалары мен тұрмыстық қатынастағы сөйлеу тіліне тән дыбыстау нормаларын араластырмай, қалыпты межеден жөнсіз ауытқып кетпей, сауатты сөйлей білудің тілдік қарым-қатынас үшін аса маңызды екенін ескертеді. Жалпы, қазақ тілі білімінде тіл мәдениеті, көпшілік алдында сөйлеу шеберлігі, телехабарлар тілі мәселелеріне қатысты зерттеу жұмыстары ғалым М.Серғалиевтің еңбектерінен басталады.

Қазақ тілінде теледидар тілін арнайы зерттеп жазылған лингвистикалық зерттеу болмағанымен қазақ тілін зерттеуші ғалымдардың тіл білімінің телебағдарламаларға байланысты біраз мәселелерін, қозғайтын мақалаларын баспасөз беттеріне кездестіріп келеміз. Бұқаралық ақпарат құралдарының ішіндегі теледидар хабарларының тілі жөніндегі мақалалардың басым көпшілігі 90-жылдардың екінші жартысынан бері қарай көбейіп келеді. Мұның бірінші себебі, қарапайым халық өміріне электронды ақпарат құралдарының жақын енуі дәл осы кезбен тұспа-тұс келеді. Екіншіден, 20-ғасырдың 90-жылдарынан кейінгі еліміздің егеменді мемлекет болуымен байланысты, ұлттық тіліміздің мемлекеттік мәртебе алуы, себеп болды. Яғни жас мемлекетімізге ұлттық таным, ұлттық көзқарас қалыптастыру үшін, төл тілімізде мемлекет саясатын дұрыс бағытқа бұратын ұлттық арналар қажет болды. Ал бұл қоғамда аса маңызды қатынас құралы тіл арқылы, тілдің халықты ақпаратпен қамтамасыз ететін БАҚ-тағы ең пәрменді ақпарат құралы теледидар арқылы жүзеге асатын еді.

Теледидар тілінің зерттелу тарихын айтпастан бұрын біз мерзімді басылым тілінің зерттелуіне тоқталмай кете алмаймыз. Себебі, бұл ақпарат тарату құралдарының бірінші баспалдағы. Яғни, ақпарат таратудың кейінгі құралдары болып табылатын радио мен теледидар тіліндегі ерекшеліктер, сөз қолданыстар осы мерзімді басылымның тіліне негізделіп жасалып отырады. Бірақ бұл жерде біз мерзімді басылым мен электронды ақпарат құралдарының тілі бірыңғай деген ойдан аулақпыз. Олардың қолданыс

мүмкіншілігінен, уақытқа тәуелділігінен тілді қолдану ерекшелігі туындап отырады. Мәселен, баспасөз бетінде белгілі бір оқиғаға байланысты нақты мақала берілсе, теледидар мен радиода айтылатын ол мәселе берілетін жаңалықтың белгілі бір ғана бөлшегі болуы мүмкін. Сондықтан ол газет бетіндегі мақаладай жан-жақты тиянақтап айтыла алмай ақпарат ретінде ғана беріліп өтуі мүмкін. Мерзімді басылым тілін зерттеуге арналған еңбектерге тоқталатын болсақ, лингвист ғалымдар арасында қазақ баспасөзінің тілін алғаш зерттеп еңбек жазған Н.Қарашева болды. Ғалымның ғылыми еңбегінде «Айқап» журналының тілінің грамматикалық ерекшелігіне тоқталды. Бұдан кейінгі баспасөз тілін зерттеуге арналған еңбектерден Б.Әбілқасымовтың әдеби тілді зерттеуге қатысты жазылып, газет тілінің фонетикалық-орфографиялық жүйесіне, грамматикалық ерекшеліктері барынша жан-жақты қамтылып, талданған еңбегін атауға болады. М.Серғалиев «Ой мен сөздің жарасымы» секілді т.б. мақалаларында телебағдарламаны халыққа жеткізуші дикторлардың тілін шұбарлап сөйлеу, сөзді орынсыз қолдану мәселелеріне сын айтады. Тіл мәдениетін университет студенттеріне оқытудың мәнісін сөз ете отырып, М.Серғалиев жаңа сөздердің ең көрінетін орны газет-журналдар мен радио-теледидар екенін айта келе «Солай бола тұра, радио тілі, телевизия тілі дейтін мәселелер тасада қалып келе жатыр. Саусақпен санарлық газет мақалалары бұл олқылықты тіптен толтыра алмайды, әлі бұл тұрғыдан теориялық та, практикалық мәні бар жайлар толып жатыр. Ондағы жылдар бойы жинақталған материалдар негізінде радио тілінің де, телевизия тілінің де теориясын жасайтын да мезгіл жетті» – деп теледидар тілінің зерттелуге зәру екендігін меңзейтін пікір тудырады. Тележурналистердің экраннан берілетін сөзі жөніндегі ойлары мен баспасөз беттерінде жиі көрініп жүрген белсенді авторлардың бірі С.Шүкірұлының «Біз қалай сөйлейміз?» т.б. мақалалары да тіл тазалығы мәселелерін көтереді. Тілші А.Тасымов көгілдір экраннан берілетін жаңалықтар халыққа жеткізуші дикторлардың тіліндегі жергілікті тіл ерекшеліктерінің қолданылуын сынға алса, Р.Сыздықова, Қ.Ниеталиева сынды ғалымдар теледидар радио хабарлары тілін тіл мәдениеті тұрғысынан қарастырады. Осылайша БАҚ тілінің тазалығы, оның тіл нормаларын дұрыс қолдану мәселесі, тілшілеріміздің күнделікті үздіксіз алаңдатып келе жатқаны баспа беттеріндегі үздіксіз мақалалардың жазылып келуінен көруімізге болады. Еліміздің Елордасы Астана қаласында 1999 жылы болып өткен Республикалық ғылыми-практикалық конференцияда терминолог ғалым Ш.Құрманбайұлы Қазақ баспасөзінің терминологияны қалыптастырудағы рөліне тоқтала отырып, өз мақаласында бұқаралық ақпарат құралдарын терминология саласындағы проблемаларды көтеруде атсалысатын қоғамдық-саяси орган дей келе баспасөз беттерінде, телерадио арналарда журналистер тарапынан жіберіліп жататын үлкенді-кішілі кемшіліктер туралы сөз қозғады.

Қазіргі баспасөзде кездесетін жаңа атаулардың қолданысындағы орын алып жүрген кемшіліктің ең бастысы – ресми бекітілген терминдердің бірнеше нұсқасының жарыса жұмсалыуы. Бүгінгі баспасөз беттерінен жинақталған жаңа атауларды сараптағанда мынадай сөздердің жарыса қолданылып

жүргендігі анықталды: Администратор – әкімші, әкімгер; акимат – әкімдік, әкімият; мобильный (сотовый) телефон – қалтателефон, ұялы телефон, қалтафон; интернет – әлемтор, ғаламтор; стюардесса – әуесерік, аспансерік; глобализация – ғаламдану, жаһандану, ауқымдану; транспортная пробка – кептелек, кептеліс, тығын, тығырық; публицистика – көсемсөз, қоғамсөз, замансөз, мәндісөз; медсестра – медбике, мейірбике; наушник – тыңдауыш, құлақкигіш, құлақілдірік; микрорайон – мөлтекаудан, ықшамаудан, шағынаудан; петиция – арыз-тілек, құзырхат; ремень безопасности – қауіпсіздік белдігі, қорғаныш белбеу; прорывные проекты – серпінді жобалар, шепбұзар жобалар; фонтан – субұрқак, бұрқак; казино – ойынхана, құмархана; патриотизм – отаншылдық, отансүйгіштік, елжандылық; огнестрельное оружие – атыс қаруы, отты қару т.б. Бұл келтірілген мысалдардың арасында ресми бекітілгені де, біраздан бері қолданылып жүргенімен бекітуге ұсынылмағандары да, сондай-ақ жұртшылыққа аса таныс емес әлі сараптан өте қоймаған жаңа қолданыстар да бар. Мұның себебі не? Жалпы біздегі ресми бекітілген терминдердің бірізді қолданылмауының негізгі екі түрлі себебін атауға болады.

Біріншісі – бекітілген терминдерді жұртшылыққа жеткізіп, олардың қолданысын қадағалап, үйлестіріп отыру жұмыстарының тиісті дәрежеде жүргізілмеуі.

Екіншісі – терминдерді жасау, сараптау, ұсынылған нұсқалардың арасынан сәтті жасалғандарын іріктеп алу және бекіту жұмыстарының кәсіби тұрғыда жүзеге асырылмауы. Бізде тілді жақсы білетін термин шығармашылығына өз үлесін қосып, көптеген сәтті терминдер жасап, терминологиялық сөздіктер шығарып жүрген практиктер, сала мамандары бар. Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы мемлекеттік терминология комиссиясына тек терминтанушы, терминограф, терминшілер ғана емес, жалпы филологиялық білімі барлар да, журналистер мен ақын-жазушылар да, қызметтік міндетіне сәйкес лауазымды тұлғалар да мүше бола алады.

Тележурналисттің міндеті

Біріншіден, тележурналист ақпаратты жеткізуде қазақ тілінің сөздік қорындағы сөздерді стильдік тұрғыдан орынды қолданып, тіл заңдылықтарын сақтауды естен шығармай, орфоэпия ережелеріне сүйене отырып тіл қатса, онда ол өзінің эфир алдындағы міндетін орындайды.

Екіншіден, бұдан тележурналистердің өзін, өз халқын және қазақ тілін сыйлатындығы, құрмет тұтандығы байқалады. Себебі сөз зергері Ғабит Мүсірепов айтқандай: «Тілді қадірлеу – дұрыс сөйлеуден басталады. Адам мәдениетінің алғы шарты – дұрыс сөйлей білу. Түсіне білгенге сөйлей білген де өнер».

Үшіншіден, сан мыңдаған адамдардың тілін дамытады, дұрыс сөйлей білуге дағдыландырады, қоғам мүшелерінің тіл байлығын, сөз саптауын, сөйлеу нақышын екшейді, іріктейді. Қазақ тілінде жүргізілетін үздік телехабарлар арқылы біз өзімізді ғана емес, өзге ұлтты, халықты да ана тілімізде сөйлетуіміз керек. Бұл үлкен достық пен берік байланыстың кепілі және еліміздің «бәсекеге барынша қабілетті елу елдің қатарына кіру стратегиясын» жеделдетуге өз септігін тигізеді. Сондықтан тележурналист айтар сөздің көтерер жүгі зор. Тележурналист үнемі ізденіс үстінде жүруі керек.

Сұрақтарға жауап беріңіз?

- 1.Тіл мәдениеті дегеніміз не?*
- 2.Телехабарлар тілін зерттеген ғалымдар пікірі?*
- 3. Тележурналист айтар сөздің көтерер жүгі зор дегенді қалай түсінесіз?*
- 4. Сіздің ойыңызша, тележурналист үнемі ізденіс үстінде жүруі керек пе?*
- 5. «Тілді қадірлеу – дұрыс сөйлеуден басталады ...» кімнің сөздері? Оны қалай түсінесіз?*
- 6. Тележурналист ақпаратты жеткізуде нені білу қажет?*

Әдебиеттер

- 1.Оразалы Ш., Нұртазин М. «Тілге де тірек керек». Астана. 2003ж.*
- 2.Балақаев М., Серғалиев М. «Қазақ тілінің мәдениеті». Оқулық. Алматы, 2004ж.*
- 3 Серғалиев М. «Көгілдір экраннан айтылар сөз немесе осы төңіректегі кейбір ойлар». Халық кеңесі, 1994ж, 5 наурыз.*
- 4.Тұрсын Қ., Нұсқабайұлы Ж. «Теледидар сөздігі – тележурналистика анықтамасы». Оқу құралы. – Алматы. Білім: 2003.*
- 5.Омашев Н. «Журналистиканың жаңа стилі». Ақиқат – 1997.№9*
- 6. https://massaget.kz/mangilik_el/50408/*
- 7.https://el.kz/news/obshchestvo/kazirgi_kazak_baspasozindegi_zhana_ataular_me_n_terminder_koldanisindagi_ozekti_maseleler/*